

FEJES JUDIT

A magyar—német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as—1930-as évek fordulóján*

Bethlen István miniszterelnök 1930. november 22-én Brüning kancellár és Curtius külügyminiszter meghívására hivatalos látogatásra Berlinbe érkezett. A világháború óta először járt magyar miniszterelnök Németországban. Így Bethlen látogatásakor összegzésre és megvitatásra kerültek mindazok a politikai és gazdasági kérdések, amelyek az 1920-as évek folyamán a két ország kapcsolatában felvetődtek, valamint körvonalaiiban megfogalmazódtak a jövőben követendő külpolitikai célok. Tárgyalásainak ezért kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A húszas-harmincas évek fordulóján a gazdasági válság mindkét országban felszínre hozta a politikai rendszer strukturális problémáit és politikai változást erlelt, ami a külpolitikai kapcsolatokra is kihatott.

A Németországgal való együttműködés igénye, amely kezdettől összekapcsolódott a trianoni határok revíziójára irányuló törekvéssel, a magyar külpolitika alapvető célkitűzése volt.¹ Természetes módon következett az ország világháború utáni külpolitikai helyzetéből és szükségszerűen megfelelt a Bethlen által kiépített és konszolidált politikai rendszernek.

A revízió és német orientáció ideológiai megfogalmazása már a húszas években megtörtént², összekapcsolásuk azonban Bethlentől származik, nála kovácsolódott politikai koncepcióvá a húszas évek második felére.³

A nemzetközi elszigeteltségből, amelyet a kisantant-szerződések Franciaország támogatásával állandósítani igyekeztek, a magyar külpolitika logikus módon a Németországhoz közeledéssel szándékozott kilépni. A dolog logikáját a reális lehetőségek és szükségletek, s nem utolsósorban a hagyományok is adták.

*Része egy nagyobb tanulmánynak.

¹ Nem tartjuk szükségesnek, hogy a magyar külpolitikáról írt rövid bevezető jellegű összefoglalónkhoz minden ponton jegyzeteket adjunk meg. Megírásánál főként a következő munkákra támaszkodtunk: *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919—45 (Második átdolgozott kiadás, Kossuth, 1975). — *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája (Akadémiai Kiadó, 1968) és A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában (Történelmi Szemle, 1971, 3—4. sz. 465—483. — *Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—31 (Kossuth 1964) — *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről (1927—31), Történelmi Szemle, 1971, 1—2. sz., 133—157. — *Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933—39 (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960). — Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, szerkesztette: Incze Miklós (Akadémiai Kiadó, 1955). — Nem utolsósorban Ránki György egyetemi előadásai és szemináriumai a két világháború közötti magyar történelemről és gazdaságtörténetről, 1969—70.

² *Hóman Bálint*: Külpolitikai irányok a magyar történetben (Budapest, Franklin Társulat Nyomdája, 1931) — Neonacionalizmus, Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei (Budapest, Athenaeum, 1928).

³ Bethlen István beszédei és írásai, I—II. köt. (Budapest, Genius, 1933).

A politikai szövetség, érdekközösség Németországgal — a Monarchia kereitei között — hosszú múltra tekinthetett vissza. A közösen végigharcolt háború az érdekközösség gondolatát a magyar politikai vezetőrétegben nem halványította, hanem inkább megerősítette. A „fegyverbarátságra”, „sorsközösségre” hivatkozás magyar részről állandó érvként szerepelt, s a közvéleményre gyakorolt propagandisztikus hatását hiba lenne alábecsülni. Az a tény, hogy a háborúból Németország nagyhatalmi pozíciójának és gazdasági erejének elvesztésével került ki, elmélyítette a „sorsközösség” érzését, és azt sugallta a magyar politikai vezetésnek, hogy a kiutat német segítséggel keresse. A német orientációban fontos szerepet játszott a gazdasági szükségszerűség: Magyarországot agrártermékei elhelyezésének kényszere a potenciálisan nagy befogadóképességű német piacra utalta, a húszas évek második felében magyar részről e lehetőség realizálásáért folyt a diplomáciai küzdelem.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a két világháború közötti magyar politikai élet irányítói általában német neveltetésűek voltak, a diplomáciai kar nagy részét Bécsben képezték ki. A németes műveltség, a német kultúrához való kapcsolódás — ha különböző szinten is — jellemezte nemcsak a szűk értelemben vett politikai elitet, hanem a műveltebb nagyközönséget, általában a magyar középosztályt, a rendszer bázisát adó és politikai közvéleményt formáló réteget.

A revízió gyakorlati megvalósítását Bethlen Olasz- és Németország szövetségének kialakításával, e szövetségre támaszkodva képzelte el. „Bethlen 1926-ban adta nekem azt az instrukciót, hogy politikájának lényege közvetítés Olaszország és Németország között” — írta Kozma Miklós.⁴ S a külpolitikai iratok alapján valóban az a kép bontakozik ki, hogy Bethlen a húszas évek második felétől meglehetősen következetességgel munkálkodott a két ország politikájának közelítésén, s azon, hogy a két nagyhatalmat megnyerje a magyar revíziós külpolitika támogatására. A revízió gondolata, s közelebbről az olasz—magyar és német—magyar szövetségen át egy szövetségi rendszer kiépítése tehát a magyar külpolitika állandó és alapvető célkitűzése volt, melyet Bethlen fogalmazott meg és kezdő lépéseit is ő tette meg.⁵

A magyar külpolitika 1927-től minden területen mozgásba lendült. Első lépésként 1927 áprilisában az olasz—magyar barátsági szerződés megkötésére került sor⁶, majd e szerződés értelmében és a további konzultációk során megfogalmazott, az olasz—magyar szövetség vonalába illő diplomáciai akciók következtek 1928—30 folyamán: a) mindenekelőtt az osztrák politika befolyásolása és hozzákapcsolása a magyar—olasz szövetséghez,⁷ b) a kisantant fellazítása a Romániához való látszat-közeledéssel és ezzel összefüggésben a magyar—lengyel kapcsolat szorosabbra fűzése,⁸ c) Olaszország balkáni célkitűzéseivel összhangban a török—magyar szerződés előkészítése és megkötése.⁹ S a kulisszák mögött Bethlen óva-

⁴ OL; Kozma 7. cs.

⁵ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája.

⁶ Az olasz-magyar barátsági szerződésről ld. elsősorban *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája és *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója...

⁷ Id. műveken kívül *Kerekes Lajos*: Az első osztrák köztársaság alkonya (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973).

⁸ *Kovács Endre*: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971), II. fejezet, 105—194.

⁹ A török—magyar szerződés megkötéséről a fentebb idézett munkák mindegyikében említett történetik. Ld. ezeken kívül: *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, IV. köt. 1927—31 (Külpolitika),

tosan és szívósan, minden alkalmat felhasználva törekedett a magyar—német kapcsolatok elmélyítésére s a két ország gazdasági viszonyának rendezésére.¹⁰

A válság, úgy tűnt, új lehetőségeket nyit meg a magyar külpolitika számára. A megbolydult politikai helyzetet így ábrázolta Kozma Miklós: „Általános helyzetképként megállapítottam, hogy Európa egy, a béke által rákényszerített mesterséges nyugalom után mozogni kezd, a gazdasági helyzet Európa-szerte romlik és az 1931-es évtől kezdve néhány nehéz, nyugtalan év fog következni minden valószínűség szerint. Nekünk a nyugalom halált és megmerevedést jelent, így bármi okozza is a mozgást, az nekünk jó, még akkor is, ha igen nehéz gazdasági helyzeten megyünk át” — írta 1930 szeptemberében.¹¹

A húszas-harmincas évek fordulóján nemcsak magyar—német vonatkozásban, hanem a világgazdasági válság miatt egyetemes érvénnyel előtérbe kerültek a gazdasági problémák, felvetették — kényszerítő erővel és hatással — a gazdasági relációk rendezésén, illetve újrendezésén túl a politikai erővonalak és erőviszonyok megváltoztatásának szükségességét is.

A gazdasági válság földcsuszamlást idézett elő, megkérdőjelezve az egész első világháború utáni európai politikai hatalmi struktúra — a vesailles-i béke-rendszer — és az arra épülő gazdasági szisztéma létjogosultságát és fenntarthatóságát, utat nyitva ezáltal új politikai és gazdaságpolitikai érdekviszonyok és elképzelések realizálásához.

Ebben az időszakban tehát, anélkül, hogy a politikai és gazdasági kapcsolatok között keresnénk a direkt kölcsönhatást, vagy a gazdasági szférának „megfeleltetnénk” a politikai szférát, megállapíthatjuk, hogy a gazdasági kérdések — ha nem is áttételek nélkül — de közvetlenebb módon gyakoroltak hatást a politikára, mint gazdaságilag konszolidált periódusban és az évekig tartó gazdasági szükségállapot megkövetelte a politika gyorsabb reagálását, kikényszerítette a gazdasági szempontok fokozottabb figyelembe vételét a politikai döntéseknél.

Bethlen és a magyar uralkodó osztály számára az elsődleges cél a revízió megvalósítása volt, hosszú távon a politika primátusa érvényesült. A tárgyalt időszakban azonban a külpolitikai kérdéseknél előtérbe kerültek a gazdasági problémák, nevezetesen két kérdés: a magyar mezőgazdaság termékelhelyezési nehézségei és külföldi kölcsönök szerzése a gazdasági élet egészének valamelyest egyensúlyban tartása, a teljes csőd elkerülése céljából.

A magyar—német kapcsolatokban azért játszhatott annyira fontos szerepet a kereskedelmi szerződés kérdése, mert a magyar mezőgazdasági export a húszas évek folyamán általában, de különösen 1928-tól, amikor már itthon és külföldön egyaránt kibontakozóban volt a mezőgazdaság súlyos válsága, szinte megoldhatatlannak bizonyult. A mezőgazdasági termékfölösleg elhelyezésétől a gazdaság egészének funkcionálása függött, hiszen Magyarország alapvetően agrárország volt. Még a húszas évek végén is a nemzeti jövedelem 49⁰/₀-a száрма-

összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek (Budapest, Kossuth, 1967) 109, 117, 118, 125; 146/a, 155/a, b, c, 203, 224, 230/b, 244, 255/a, b, c számú iratok.

¹⁰ A magyar—német kapcsolatokkal az 1920-as évek második felében, Bethlen 1930 novemberi tárgyalásainak előzményével munkánk eddig nem publikált első fejezetében foglalkozunk. Megírásánál a javarészt nyomtatásban is megjelent magyar levéltári anyagon kívül az Auswärtiges Amt iratanyagára támaszkodunk, részben az Országos Levéltárban található mikrofilm másolatok, részben eredeti gyűjtés alapján. Főként a kereskedelempolitikai osztály magyar vonatkozású iratait tartjuk ebből a szempontból értékesnek (PAdAA, Ha-Pol, Ritter (Ungarn), Bd. 1—3.

¹¹ OL. Kozma, 14. cs.

zott a mezőgazdaságból, s a lakosság több mint felének a mezőgazdaság adott megélhetési lehetőségét.¹² Az uralkodó osztályon belül elsősorban a nagybirtokos réteg, szélesebb értelemben az agráriusok törekedtek a német piac biztosítására. A politikai vezetés, s személy szerint Bethlen István, aki maga is ebből a rétegből származott, nem tudta és nem is akarta figyelmen kívül hagyni az agráriusok egyre hangosabb követeléseit a magyar—német kereskedelmi szerződés tető alá hozására. A politikai közeledés igényének gazdasági alátámasztása csak megerősítette ezt a meglévő igényt és célkitűzést, de annak megvalósítását nem segítette elő a fojtogató gazdasági kényszerűség.

1928-ban úgy tűnt, hogy előbbre lehet lépni a kereskedelmi szerződés megkötése felé, hiszen 1927 végén a politikai kapcsolat Bethlen és Stresemann találkozójaival kimozdult a holtpontról, s hosszabb puhatolódzás után lehetővé vált, hogy a tárgyalások a konkrétumok síkjára kerüljenek.¹³ Bethlent túl a gazdasági szükségyszerűsége, túl azon a nyomáson, amelyet az agráriusok gyakoroltak rá, minden valószínűség szerint a politikai presztizs szempontja hajtotta, amikor igyekezett megkötni a kereskedelmi szerződést. Eredményt akart produkálni, s valójában jelentős politikai siker lett volna az olasz—magyar szerződés megkötése után egy Magyarországra kedvező magyar—német kereskedelmi egyezmény. Az a tényező azonban, hogy pontosan 1928-tól, amikor napirendre került a gazdasági kapcsolat rendezésének kérdése, az egyszerre sürgető szükséggé is vált magyar részről, nem használt a két ország politikai kapcsolatának. A gazdasági kapcsolat megoldatlansága 1928-tól a politikai kapcsolat legnagyobb teherterhelévé vált.¹⁴

A magyar külpolitikában kényszerű — véleményünk szerint azonban csak taktikai jellegű — lépésváltás ill. lépésszavar figyelhető meg 1929—30 folyamán. Bethlen és Walkó külügyminiszter (utóbbi igen határozottan és sokkal kevésbé taktikai megfontolásból, mint a miniszterelnök) szorgalmazni kezdték a francia—magyar közeledést. A francia támogatás keresését a gazdasági kényszerűség mellett a Németországhoz való közeledés kudarcai, eredménytelensége is sugallta, részben — de csak részben, hiszen Franciaország pénzügyi támogatására mindenképpen szükség volt — Németország zsarolásának, a politikai és gazdasági engedmények kikényszerítésének szándékával is történt.¹⁵

¹² Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” . . . 36—37.

¹³ OL Filmtár 10921, D580 008-17. Iratok . . . : 51. sz. Berend T. Iván—Ránki Gy.: i. m. 38.

¹⁴ A magyar kormány 1927 végén feljegyzésben foglalta össze sérelmeit és kívánságait, amelyre válaszképpen az Auswärtiges Amtban is sor került a gazdasági kapcsolatok problémáinak összegzésére. Ezek alapján nyilvánvaló volt, hogy az álláspontok közelítésére kevés a lehetőség, mivel a németek éppen a magyar fél számára legfontosabb ponton, az élőállat- és húskivitel, valamint az állategészségügyi egyezmény kérdésében nem engedtek. Így 1928 októberében a német gazdasági delegáció budapesti látogatásakor csak a kívánságlisták kicserélésére került sor, a tárgyalások nem jutottak újabb szakaszba. Az év végén Stresemann és Bethlen, valamint Schubert külügyi államtitkár és Bethlen genfi találkozóján ismét megvitatták a gazdasági kérdéseket, Bethlen azonban kénytelen volt tudomásul venni, hogy törekvései egyelőre eredménytelenek maradnak. — Ld. Berend T. Iván—Ránki György: I. m. 41—45 — az általuk használt forrásokon kívül: OL Filmtár, 10 921, D 580 017-41; 1927. dec. 7-i és 1928. jan. 10-i feljegyzések; OL Filmtár, 10 930, K 109 208-10, 1928. dec. 13-i feljegyzés; OL Filmtár, 10 930, K 109 211-17, 1928. dec. 14; OL, Küm. pol. 21/7, 4735/928. Khuen-Héderváry feljegyzése a magyar—német kereskedelmi kapcsolatokról.

¹⁵ Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931—36 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969) 54—55; Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány . . . , 54—55.

Bethlen István 1930 júliusi nyilatkozata, amelyben a német—magyar kapcsolat az utolsó helyen és az eddigiekhez képest hangsúlyozottan kedvezőtlen beállításban szerepel, ezt a politikai helyzetet tükrözi. „A magyar külpolitika egyik főpillére az olasz—magyar barátság, nemcsak papíron álló szerződés, hanem a lelkekben élő igazság és a magyarságnak egyik erőssége. Anglia megbecsüli Magyarországot, erről bizonyosságot tett az az út, amelyet az angol kormány meghívására Londonban tettem. Franciaország megértőbb politikát folytat velünk szemben, mint folytatott közvetlen a békeszerződések megkötése után, erről bizonyosságot tesz az a jóindulat, amellyel Hágában és azóta is a magyar ügyet kezelte. Németországgal, amellyel a háború alatt együtt küzdöttünk és amellyel a háború óta látszólag nem sikerült érintkezést találnunk, állandó jó viszonyban vagyunk, annak ellenére, hogy ez a jó viszony talán nem jut olyan mértékben kifejezésre a magyar közönség előtt, mint mindannyian szeretnők.”¹⁶

1928—30-ban, a Bethlen berlini látogatását megelőző időszakban a vázolt külpolitikai folyamatok egyidejűleg, egymás mellett, olykor egymást keresztezve jutottak érvényre, s mindez akkor, amikor a konszolidáció egyensúlyát a gazdasági válság felborulással fenyegette, s a külpolitikai helyzet: a külpolitikai sikerek vagy kudarcok meghatározó jelentőségűek voltak a belpolitikai erővonalak alakulása szempontjából. A magyar politikai életben a kül- és belpolitika e szoros kölcsönhatása részint valóban létezett és történelmileg alakult ki: a trianoni békeszerződés Magyarországot, függetlenül a monarchiai államalakulattól, mint kis országot fokozottabban függővé tette a nemzetközi erőviszonyok alakulásától.¹⁷ Ugyanakkor azáltal, hogy a magyar uralkodó osztályok a revíziót tekintették fő politikai célkitűzésüknek, mesterségesen is kialakították a külpolitikai meghatározottság tudatát, manipulációs eszközként használva a belpolitikai egyensúly, a „nemzeti egység” kialakításához, ill. megőrzéséhez.¹⁸

*

A húszas-harmincas évek fordulóján Németországban a politikai rendszer egészének lassú átalakulása ment végbe.¹⁹ Mindazok az új vonások, amelyek az 1930-as években oly brutálisan a felszínre törtek és egységükben új politikai rendszert képeztek, szórványosan megtalálhatók az évtized fordulójának politikai életében. A tónusváltozás észlelhető a külpolitikában is. Stresemann halála után Brüning kormányzati rendszerének kezdetével a stresemanni külpolitikából kinövő, azt alapvető célkitűzéseiben továbbvivő, de egyértelműbb és nyilvánvalóbb revizionizmusánál fogva módszereiben, fellépésében új külpolitikai vonalvezetés érhető tetten.

A külpolitikában érezhető súlyeltolódáshoz a belpolitikai helyzetben bekövetkezett változás teremtette meg a feltételt. 1930 tavaszára a Nagykoalíció

¹⁶ Bethlen beszédei és írásai, II. köt., 299.

¹⁷ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája . . .

¹⁸ Márkus László: A kormányzati erők . . . „Külpolitika és revízió” c. fejezete, 476—480. — Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája . . . , 70—72.

¹⁹ A német bel- és külpolitikáról, a politikai rendszer strukturális problémáiról összefoglalóan és részleteiben is ld. főként: E. Eyck: Geschichte der Weimarer Republik (Eugen Rentsch Verlag, Zürich und Stuttgart, 1956). — K. D. Bracher: Die Auflösung der Weimarer Republik (Ring Verlag, Stuttgart und Düsseldorf, 1957, második kiadás). — A. Hillgruber: Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler (Droste Verlag, Düsseldorf, 1969). — H. Brüning: Memoiren 1918—1934 (DVA, Stuttgart, 1970). — H. Graml: Europa zwischen den Kriegen, dtv-Weltgeschichte des 20-ten Jahrhunderts, Bd. 5. (DTV, 1969, München).

felbomlott, a Müller-kormány benyújtotta lemondását.²⁰ A különböző politikai erők kompromisszumán alapuló koalíció széthullását több tényező együttes hatása idézte elő. A legfontosabb konkrét politikai esemény, amely a közvéleményt állásfoglalásra készítette s a politikai erőket mozgásba hozta, polarizálta, a Young-terv előkészítése és elfogadása volt.²¹ A Young-terv körül támadt belpolitikai vihar azonban nem oka, csak megnyilvánulási formája volt a politikai élet válságba kerülésének. Példája annak, hogyan lehet rossz politikai és gazdasági helyzetben egyes gazdasági problémák előtérbe állításával — melyek megítélése, az egész népgazdaságra gyakorolt hatásuk felmérése mindig bizonyos szakértelmet követel — manipulálni a közvéleményt, s kikényszeríteni az adott belpolitikai egyensúly felborulását. A Young-terv előkészítése, kidolgozása Stresemann utolsó fontos diplomáciai akciója volt, logikus folytatása a reparációs kérdés megoldására addig tett lépéseknek, melyek során — Stresemann koncepciója szerint — Németországnak el kellett érni a pénzügyi és gazdasági függetlenséget. A Young-terv úgyszólván az utolsó előtti lépés volt ezen az úton, hiszen Németország pénzügyi kontrollját megszüntette és a visszafizetendő összeg egészének megállapításával, az általa megszabott visszafizetési eljárással az addiginál lényegesen nagyobb gazdasági mozgásszabadságot biztosított. A jobboldal vádja tehát, hogy a Young-terv „örök szolgaságba” juttatja Németországot, nem a tervezet gazdasági hatásának reális megítélésén alapult.

A Young-terv vitája azonban, mint már utaltunk rá, csak szimptomája volt az érlelődő politikai válságnak. Azt valójában a gazdasági válság jelentkezése idézte elő, melynek kedvezőtlen hatása Németországban azonnal érzhető volt: mind a mezőgazdaságban, mind az iparban a külső és belső piac szűkülését eredményezte, maga után vonta a rövid lejáratú hitelek megvonását, és a munkanélküliség ugrásszerű fokozódása is kezdetét vette.²² A mezőgazdasági és ipari érdekképviseleti szervezetek minden oldalról támadásba vették a kormányzati rendszert, aktivitásuk — parlamenti és parlamenten kívüli egyaránt — mind intenzívebbé vált.²³ A kormánynak már 1929-ben az adóbevételek számottevő visszaesését kellett elkönyvelnie.²⁴ Mindenfelől takarékoságra intő hangok hallat-

²⁰ A szociáldemokrata Hermann Müller 1928. jún. 29-én alakított kormányt és 1930 márciusában mondott le. Koalíciós kormánya a következő pártokat fogta össze: Szociáldemokrata Párt, Centrum, Bajor Néppárt, Német Demokrata Párt, Német Néppárt.

²¹ A Young-terv kidolgozása 1929 februárjában kezdődött és az 1930 januári ill. májusi hágai konferenciákon fogadták el. Németországot 34,5 milliárd aranyárka fizetésére kötelezte, amit 59 év alatt (1988-ig) kellett volna törleszteni. Németország jogot kapott arra, hogy az évi törlesztés összegét maga határozza meg, valamint 2 éves átutalási haladékra is. A maga szabta évi törlesztés harmadát azonban minden évben fizetnie kellett. A hitelező államok hivatalosan a hágai konferenciákon ismerték el a német reparáció és saját háborús adósságaik közti összefüggést, amennyiben ígéretet adtak arra, hogy az egymásközi adósságok visszafizetésének könnyítése esetén a német jóvátétel összegét is leszállítják. — A reparáció ezt megelőző szabályozása, a Dawes-terv (1924—25) nem határozta meg véglegesen sem az összeget, sem a visszafizetés határidejét, csupán az évenként törlesztendő összeget. — A jobboldali pártok népszavazást követeltek a Young-terv ellen és óriási propagandakampányt folytattak. A Young-terv elleni kampány állította reflektorfénybe a nemzetiszocialistákat, élükön Hitlerrel. Finanszírozását Hugenberg vállalta. A december 22-én megtartott népszavazáson több, mint 6 millióan szavaztak a tervezet ellen. — A kérdés gazdaságtörténeti feldolgozását ld. elsősorban: *W. J. Helbig: Die Bedeutung der Reparationsfrage für die Wirtschaftspolitik Brünnings. Von Weimar zu Hitler c. kötetben, 72—97 (Köln, Kiepenheuer und Witsch Verlag 1968).*

²² *K. D. Bracher: Die Auflösung . . .*, 297—303, 208—228.

²³ *D. Stegmann: Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/5—1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen, megjelent: Industrielles System und politische*

szottak, ami rögtön kiélezte a régi belpolitikai vitakérdést: kinek a költségére kell takarékoskodni, kinek kell viselni a válság terheit? A gazdasági válságjelenségek tehát élesen vetették fel a szociális kérdéseket, ami polarizálta a politikai erőket, oly módon, hogy nemcsak a pártok között húzott élesebb határvonalat, hanem az egyes pártokon belül is a feszültségek kiéleződéséhez vezetett. A koalíciós kormányzást ilyen körülmények között nem lehetett tovább fenntartani.

A koalíció felbomlásához hozzájárult Stresemann halála is, aki a weimari korszak nagy integrációs figurája volt. A külpolitikát tudatosan is alkalmazta a belpolitikai integráció eszközeként, ugyanakkor hosszas külügyminiszteri tevékenysége alatt azzá is vált külpolitikája és személye. Stresemann halála szinte egybeesett a new york-i börze csődjének bejelentésével, a válság kezdetével. A két esemény időbeli találkozása szimbólikus értelmű lett. A közvéleményben okozati összefüggés keletkezett Stresemann megegyezési politikája és a kezdődő válság között, s ebben az összefüggésben az összekapcsoló láncszemet a Young-terv jelentette. A megegyezési politika okként való feltüntetése a gazdasági és politikai válságban valószínűsítette, hogy ezt a politikát az éleződő válság talaján nem lehet folytatni.

A Brüning-kormány hivatalba lépése²⁵ változást ígért mind a bel-, mind a külpolitikában. S a bel- és külpolitikai váltás okként és egyben feltételként is szolgált a politikai rendszer jellegének és struktúrájának korrekciójához. Brüning már kinevezése előtt ígéretet kapott Hindenburg birodalmi elnöktől a 48. tc. igénybevételével, a parlament kikapcsolásával történő kormányzásra.²⁶ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a birodalmi kancellár, az elnöki hatalomra támaszkodva — felfüggesztve a weimari alkotmány másik alappilléret: a parlamentáris demokráciát — az állami bürokratikus apparátus segítségével (melynek hatalmát ez a kormányzási mód hallatlanul megnövelte!) szükségrendeletek kibocsátásával kereshetett megoldást a bel- és külpolitikai problémákra. A rendeleti úton történő kormányzás az állami élet minden szférájában a központi hatalom tervszerű és fokozott beavatkozását jelentette.

A weimari alkotmány kettős jellege: a parlamenti és elnöki demokrácia összekapcsolásának sikertelen kísérlete lehetőséget nyújtott nemcsak a politikai életben meglévő demokratikus, hanem azzal ellentétes, a német történelmi fejlődésben mélyen gyökerező antidemokratikus tendenciák kibontakozására.²⁷ E tendenciák felszínre kerülését és érvényülését, mint már utaltunk rá, a gazdasági és a politikai válság idézte elő. A jobboldal térnyerését a választási eredmények valójában nem fejezik ki, hiszen ha ugrásszerű is a nemzeti szocialistákra leadott szavazatok és a parlamenti küldöttek számának emelkedése (1928: 2,6⁰/₀, azaz 0,8 millió szavazat; 1930 : 18,3⁰/₀, azaz 6,4 millió szavazat; 12, ill. 207 kép-

Entwicklung in der Weimarer Republik (Hrsg: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod, Düsseldorf, Droste Verlag, 1974), 503—508.

²⁴ Bracher: Die Auflösung . . . , 291—292. — A válság jelentkezéséről általában ld. Helbich már idézett tanulmányát és H. Sanmann: Daten und Alternativen der deutschen Finanz- und Wirtschaftspolitik in der Ära Brünings, Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik, 1965, 109—140.

²⁵ A Brüning-kormány 1930. márc. 3-án mutatkozott be.

²⁶ Brüning: Memoiren, 274, 378. — A kérdés irodalmát összefoglalja: Fejes Judit: A Brüning-memoár és vitája a nyugat-német történelmi irodalomban. Történelmi Szemle, 1975/2—3. sz.; 528—537.

²⁷ K. D. Bracher: Parteienstaat, Präsidialsystem, Notstand. Zum Problem der Weimarer Staatskrise, Von Weimar zu Hitler c. kötetben, 58—71.

viselő) a baloldal visszaesése korántsem ilyen feltűnő. A szociáldemokraták 1930-ban 8,6 millió szavazóból az összes szavazat 24,5%-át kapták és 143 képviselőt küldhettek a Reichstagba. (1928 : 29,8%, azaz 92 millió szavazat, 153 képviselő).²⁸ Számbelileg kb. ugyanilyen szavazatvesztéssel kerültek ki a választásból a katolikus pártok és a Demokratikus Párt is.²⁹ Hiába volt azonban szinte változatlanul jelentős a demokratikus erők bázisa, ezek az erők többé nem tudták érvényesíteni érdekeiket a parlamentben. A weimari rendszer nem funkcionált többé, a pártokból hiányzott a kompromisszum készsége.

Brüningnél az alkotmány és politikai helyzet teremtette lehetőség találkozott a szándékkal. Politikai koncepciójának alap gondolata a Weimari Köztársaság monarchiává történő átalakítása volt, melyet a 48. tc. segítségével, alkotmányreformok útján akart megvalósítani. A monarchista restauráció gondolata benne már jóval kancellársága előtt megfogalmazódott, mint erről visszaemlékezései is tanúskodnak.³⁰

Első lépésként azonban Brüning Németország gazdasági és ezzel szoros összefüggésben külpolitikai önállóságát kívánta elérni, azaz a reparációk eltörlését és a lefegyverzés kérdésének előtérbe állításával Németország nagyhatalmi egyenjogúságát. A belpolitikai cél, a monarchista restauráció csak egy későbbi időpontban válhatott volna közvetlen politikai feladattá.

Brüning úgy számolt, hogy a gazdasági válság 4–5 évig tarthat, első és legsúlyosabb — becslései szerint 1932 nyaráig tartó — fázisában kell felvetni és elérni a reparációk teljes eltörlését és ezzel egyidejűleg — taktikai okokból — a lefegyverzés kérdését.³¹ Ezáltal, mint bízott benne, „másfél-két éven belül meg lehet ingatni az egész versailles-i szerződést, anélkül, hogy arról beszélni kellene”. „A német nép — írja Brüning — két-három éven belül megszabadulna a versailles-i szerződés bilincseitől.” Brüning igyekezett programját a legteljesebb mértékben titokban tartani, hiszen joggal tartott attól, hogy a reparációk eltörlésének terve — egy évvel a Young-terv elfogadása után — „sokkirozná a világot és a rövidlejáratú hitelek azonnali kivonásához vezetne, ami egy-két hónapon belül maga után vonná Németország kapitulációját.”³² A parlamentarizmus kikapcsolása, a Brüning által folytatott titkos kabinetpolitika valóban hozzájárult ahhoz, hogy külpolitikájának alapvetően revíziós jellege rejtve maradt. Erről tanúskodnak azonban — saját visszaemlékezésein kívül — az egyes konkrét diplomáciai lépések kapcsán az Auswärtiges Amtban megfogalmazott álláspontok, taktikai megfontolások, így pl. néhány 1930 nyarán készített feljegyzés is.³³

A kiindulópont változatlanul az volt, hogy a német politika számára Nyugat-Európában nincs más lehetőség, mint folytatva az eddigi utat — azaz

²⁸ R. Kühl: Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten 94–95 (Köln, Pahl. Rugenstein Verlag. 1975).

²⁹ A Kommunista Párt ugyanekkor növelte szavazatainak számát: 1928: 10,6 %, 3,3 millió szavazó, 54 képviselői mandátum — 1930: 13,1 %, 4,6 millió szavazó, 77 képviselői mandátum (ld. uo.). — Ebben az összefüggésben azonban, tehát a Weimari Köztársaság potenciális támaszait keresve, nem sorolható véleményünk szerint ezen politikai erők közé, hiszen a köztársaság baloldali *ellenzékét* képezte, a szociáldemokratákkal és más polgári demokratikus erőkkel való kompromisszum készsége ekkor még hiányzott a Kommunista Párt politikájából.

³⁰ Fejes J.: A Brüning-memoár . . .

³¹ Brüning: Memoiren . . . , 193.

³² Uo.

³³ A dokumentumokat közli: W. Ruge/W. Schumann: Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930 (Dokumentation). Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972/1, 59–70.

Stresemann külpolitikáját, — fenntartani a jó kapcsolatot Franciaországgal. Előtérbe helyezte azonban azt, ami Stresemannnál még nem volt aktuális külpolitikai célkitűzés, de amelynek lehetőségét éppen Stresemann teremtette meg a locarnói szerződés révén: a német érdekszféra fokozatos kiterjesztését Kelet-Délkelet-Európába. „Németországnak csak *Keleten és Délkeleten* vannak lehetőségei. De *erőszak útján* ma még sem Keleten, sem Délkeleten nem lehet hosszú ideig semmit sem elérni . . . Ma *új eszközökkel és új módszerekkel* kell politizálni” (kiemelés az eredetiben — F. J.). A Brüningi politika kifelé igyekezett megőrizni a megbékélési politika külsőségeit: békét hirdetett és a leszerelés szükségességét, a munkanélküliség fokozódása árán is, az ország gazdasági erejét a végsőkig feszítve teljesítette a reparációs évi részletének törlesztését, ugyanakkor azonban, ha óvatos formában is, de tervszerűen és céltudatosan a revízió munkálkodott: első lépésként Németország gazdasági és politikai függetlenségének visszaszerzésén.

„Nem kellene túlságosan és túl általánosan *revízióról* beszélni, mert különben fennáll az a veszély, hogy ez a szó jelszóvá válik, amely, mint jónéhány háború előtti jelszó, elegendő arra (már önmagában), hogy kárt okozzon.”

„Használjuk ki a Briand-memorandum fölötti vitát arra, hogy *bejelentjük igényeinket, anélkül, hogy azokkal a világot felidegesítsenénk.*” (Kiemelés az eredetiben — F. J.)

A német külpolitikai vezetést ebben az időszakban mindenek előtt az különböztette meg a Stresemannétól, hogy az ő hosszú távú külpolitikai céljait és elképzeléseit, részben a válság által mozgásba hozott nemzetközi helyzetet kihasználva, részben Brüning merevebb és zártabb külpolitikai koncepciójából következően aktualizálta és más módszerekkel próbálta megvalósítani. Stresemann a versailles-i békerendszer keretein belül azt akceptálva politizált úgy, hogy a lehető legnagyobb mozgáshetőséget teremtse meg Németország számára. Brüning e politikai rendszert akarta megingatni, felhasználva a Stresemann által teremtett mozgáshetőséget. A német külpolitika célkitűzésein, alapvonalain nem változtatott tehát Brüning — kormányralépésekor maga is hangsúlyozta a folytonosságot a stresemanni külpolitikával³⁴ — mégis, 1930-ban olyan elmozdulás történt, amely később lehetővé tette Hitler számára, hogy a hatalomátvétel utáni időszakban az addigi külpolitika folytatójaként lépjen fel.

S itt csak utalnánk arra, amit az előzőekben már kifejtettünk, hogy a német belpolitikai életben és politikai struktúrában lényegi változások mentek végbe. A külpolitikai váltásban éppen ezt, a belpolitikai háttér megváltozását tartjuk döntő mozzanatoknak.

A kelet-délkelet-európai orientáció az évtized fordulóján a német külpolitika kulcsfontosságú kérdésévé vált. Stresemann a szabad kéz biztosítását Kelet-Délkelet-Európa felé a locarnói szerződés fő értelmének és legnagyobb jelentőségű vívmányának tartotta. Az akkori külügyi vezetés azonban Délkelet-

³⁴ Sie (die Reichsregierung — F. J.) wird dabei auf den schon eingeschlagenen Wegen fortschreiten. Ohne eine folgerichtige Kontinuität ist eine fruchtbare deutsche Aussenpolitik zum Heile unseres Landes überhaupt nicht denkbar. Unmittelbare und offene Aussprachen, wie sie zwischen den beteiligten Staatsmännern in Chequers, Paris, London, Rom und Berlin stattgefunden haben, und wie sie hoffentlich in gleicher oder ähnlicher Weise auch weiterhin stattfinden werden, tragen dazu bei, das Verständnis für die gemeinsamen Interessen und die Wiederherstellung des gegenseitigen Vertrauens zu fördern.” — Bundesarchiv Koblenz, R 43 (Reichskanzlei), Bd. I, I/1501—2.

Európát a német politika tartalék területének tekintette, ahol „tisztán gazdasági célokat” kell követni, „békés eszközökkel”.³⁵ 1930-ban a behatolás már aktuális lehetőségként és szükségszerűségként vetődött fel: Németországnak Délkelet-Európa számára „gravitációs központtá” kellett válnia, politikai és gazdasági erejénél fogva. „Ott kellene a dolgokat a német politikának megfogni, mert ott rejlenek Németország számára a jövő lehetőségei.”³⁶

1930-tól külpolitikai szükségletként s közvetlen célkitűzésként fogalmazódott meg a délkelet-európai gazdasági behatolás, a „nagyterg gazdaság” programja.³⁷ Megvalósítása azonban felvetett egy sor olyan speciálisan gazdasági természetű problémát, amelynek elemzésére e tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk, mégis a magyar—német gazdasági kapcsolatok megértéséhez szükséges, hogy legalább nagy vonalaiban érintsük azokat.

1929—30-tól (tehát a gazdasági válság jelentkezésétől) a német külkereskedelmi politikában az agrárelzárkózással szemben fokozatosan érvényre került az a törekvés, hogy a német iparcikkek elhelyezési lehetőségének biztosítása érdekében engedményeket kell tenni a délkelet-európai országok agrár-követeléseinek, és kétoldalú kereskedelmi egyezmények megkötése keretében kötelezettséget vállalni termékeik bizonyos kontingensének felvásárlására.³⁸

Mit jelentett ez, mi állt a kereskedelempolitikai elv megváltozásának hátterében? Hogyan kapcsolódott a külpolitikai célkitűzéshez; a reparációk eltörlésének, Németország gazdasági és politikai nagyhatalmi helyzetének visszaállításához a gazdaságpolitika és ezen belül a külkereskedelmi politika Brüning kormányzati rendszerének időszakában?

A Brüning-kormányzatnak gazdasági téren a következő két fő problémával kellett számolnia: 1) A Young-tervből adódó reparációs kötelezettség teljesítésével és ezzel összefüggésben a 20-as évek folyamán felvett nagy mennyiségű külföldi kölcsön miatt a német gazdaságnak a többi nagyhatalomtól függő helyzetével. 2. A gazdasági válsággal, amelynek új jellegét Németországban éppoly kevésbé ismerték fel, mint az USA-ban, vagy Európa más országaiban, s amely az előbbiekből következően fokozta a német gazdaság kiszolgáltatottságát.

A gazdasági válság első figyelmeztető jeleit már 1927—28-ban lehetett észlelni a mezőgazdaságban, éppen a magyar—német gazdasági kapcsolatok szempontjából fontos ponton: a vágómarha és hús árának erős csökkenése eddig ismeretlen mértékben növelte az állattenyésztő üzemek eladósodását és a modern intenzív termelést folytató kapitalista gazdaságok egész sorának a csődbejutásával járt.³⁹

Az agrárválság 1929—30-ra az ipari és mezőgazdasági körök érdekellentéteinek kiújulását vonta maga után, mivel a 20-as évek második felében a nagyipar, vagy legalábbis egy jelentős csoportjának hozzájárulásával folytatott agrárprotekcionista kereskedelempolitika — ami elsősorban az európai agrárországokat érintette — éppen a gazdasági válság miatt egyre inkább a nagyipar érdekeibe

³⁵ Az Auswärtiges Amt 1925. ápr. 4-i, Köpke miniszteri igazgató által készített feljegyzésben részletesen foglalkozik Magyarország külpolitikai helyzetével, várható taktikájával és körvonalazza az ezzel kapcsolatos német álláspontot. A dokumentum elemzésére munkánk első, eddig nem publikált fejezetében térünk ki. — OL. Filmtár, 10 938, K 109 011 — 109 017.

³⁶ Ruge/Schumann: Die Reaktion des Deutschen Imperialismus . . . , ZfG, 1972/I, 69—70.

³⁷ A. S. Milward: Der deutsche Handel und der Welthandel 1925—39, Industrielles System . . . , 474 és 478.

³⁸ D. Doering: Deutsch—österreichische Aussenhandelsverflechtung während der Weltwirtschaftskrise, Industrielles System . . . , 518—519. — D. Stegmann: i. m. 511—512.

³⁹ D. Gessner: Industrie und Landwirtschaft 1928—30, Industrielles System . . . , 765—766.

ütközött.⁴⁰ Már a 20-as évek végén megfigyelhető Németország tengerentúli kereskedelmének csökkenése, amivel szemben állt a német gazdasági életnek az az úgyszólván elkötelezettsége, hogy a reparációk évi részleteit a kereskedelmi mérleg aktívumából fedezze. Az aktív kereskedelmi mérleget azonban csak az ipari export fokozásával lehetett elérni.⁴¹ Ezt veszélyeztették az agrárius körök autarkias törekvései, amelyek 1929—30-ban már az nagyipar-nagybirtok érdekképviselőinek kompromisszumát kifejező, 1925-ben érvénybe léptetett Bülow-féle vámtarifa értékvámjait is meghaladták.⁴² A külkereskedelem a német gazdaság nyílt jellegéből következően, s különösen a gazdasági válság hatására a gazdaságpolitika egyik legfontosabb területe lett, ahol kiéleződtek az egyes pártok, azok mögött vagy mellett a gazdasági érdekképviselői szervezetek, s mindezek hatásaként a kormányzati-bürokratikus apparátuson belüli ellentétek is. (Itt csak utalnánk arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Brüning a parlamenti kormányzás kikapcsolása miatt fokozott mértékben volt kénytelen figyelembe venni a parlamenten kívüli tényezők véleményét, így az ipari és nagybirtokos érdekképviselői testületeteket is.)⁴³

Brüning gazdaságpolitikai programját teljes mértékben alárendelte politikai programja egészének, s elsősorban az aktuális célnak: a reparációk eltörlésének. Politikai koncepciójából, melyet a fentiekben már körvonalaztunk, a válság hatására sem engedett, sőt, a válságot igyekezett eszközként felhasználni annak megvalósításához. A kormányra lépésétől kezdve hirdetett és szükségrendeletek útján következetesen megvalósított deflációs politikát Brüning úgy tüntette fel, mint amely a válság leküzdését és a reparációs kötelezettség teljesítését szolgálja.⁴⁴ A deflációs politika révén érte el, hogy a kereskedelmi mérleg 1930-ban már jelentős aktívumot mutatott. A kereskedelmi, illetve fizetési mérleg kiadásaihoz tartozott az évi annuitás is, ami csak fokozta, mint tőkeelvonás a depresszió hatását. A deflációs politika útján Brüning Németország fizetési szándékát próbálta bizonyítani, úgy azonban, hogy hatásával a német gazdaság fizetéképtelenségét tegye nyilvánvalóvá. Ezt Brüning visszaemlékezéseiben több helyen leírja, így például Schacht-tal, a Birodalmi Bank elnökével folytatott beszélgetésben: „... egy látszólag tervszerűtlen deflációs politikára van

⁴⁰ *D. Gessner*: i. m. 777—778. — *T. P. Koops*: Zielkonflikte der Agrar- und Wirtschaftspolitik in der Ära Brüning, 852—853, mindkettő az Industrielles System... c. kötetben. — Az ipari és mezőgazdasági körök ellentétéhez gazdag anyaggal szolgál Silverbergnek, a Reichsverband der Deutschen Industrie egykori elnökének irathagyatéka; Bundesarchiv Koblenz, NL Silverberg, 365. — A Reichsverband der Deutschen Industrie elnökségi ülése 1931. jan. 29-én az ipar képviselőit a mezőgazdasági érdekek további érvényesülése elleni közös fellépésre szólította fel. Ebben a körlevélben az agráriusokat teszik felelőssé azért, hogy a kelet-délkelet-európai országokkal az eddigiekben nem sikerült kereskedelmi szerződést kötni: „Die deutsche Agrarpolitik hat schon in den letzten Jahren der Industrie schwere Opfer auferlegt. Es waren in erster Linie Rücksichten auf landwirtschaftliche Interessen, die den Abschluss von befriedigenden Handelsverträgen mit der Tschechoslowakei, Polen und Ländern Südosteuropas verzögert oder sogar verhindert haben”... — „Die Grösse der für die Industrie auf dem Spiele stehenden Interessen macht es erforderlich, dass alle Industrien durch Vorstellungen bei der Reichsregierung, bei den Länderregierungen, durch Fühlungnahme mit den der Industrie nahestehenden Abgeordneten und der Aufklärung in der Öffentlichkeit die Wahrung der industriellen Interessen sichern.” — BAK, NL Silverberg 365, RdDtI, Ha-Pol Bd I (1929—31), 1929. I. 29.

⁴¹ *W. J. Helbich*: i. m. 75—78.

⁴² *D. Gessner*: i. m. 768—773.

⁴³ *D. Stegmann*: i. m. 503—507 és *T. P. Koops*: i. m. 852—855.

⁴⁴ *Fejes J.*: A Brüning-memoár..., 529—531.

szükség, hogy a világot a reparációk saját kezdeményezésre történő eltörlésére lehessen kényszeríteni.” Brüning a német gazdaság szétzilálása útján akarta a hitelezőket — a háborúban győztes nagyhatalmakat — a német adósság elengedésére bírni, hiszen így saját tőkebefektetései kerültek veszélybe. Németországot ezen a módon a „világ pénzügyi idegközpontjává” akarta tenni, a „betegségből fegyvert kovácsolni”.⁴⁵

A reparációk eltörlésének célkitűzéséhez, mint már erre több ízben utaltunk, szorosan kapcsolódott Németország magyhatalmi pozíciójának visszanyerése. Részint ezzel, részint a válság gazdasági hatásával: fokozott exportigény, a tengerentúli piaci lehetőségek szűkülése, és az ipari — nagybirtokos körök érdekelletéteknek kieleződése magyarázható, hogy a német kereskedelmi politika új lehetőségeket keresett, s e lehetőségeket a tradicionálisan német gazdasági érdekszférához tartozó Délkelet-Európában fedezte fel.⁴⁶ Hozzá kell tennünk azonban, hogy a délkelet-európai gazdasági behatolás 1930—31-ben nem vált egyértelműen programmá, csupán erősen vitatott lehetőséggé, amelyet óvatosan és fokozatosan kezdtek kihasználni. A Brüning-kormányon belül sem volt egységes álláspont e tekintetben: az agrárlobbyt képviselő Schiele mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter a fokozott agrárelzárkózás legmilitánsabb képviselője volt, aki kormánybalépésétől kezdve a leghatározottabban szembeszegült a délkelet-európai országok gabona- és állatfölségének átvételével.⁴⁷ Dietrich gazdaságügyi miniszter is lényegében erre az álláspontra helyezkedett, mert úgy vélte, hogy az abszolút mértékben csekély délkelet-európai agrárexport felvételének árán a német iparcikkexportot nem lehetne jelentősen fokozni.⁴⁸

A német ipari körök fokozott érdeklődését Délkelet-Európa iránt mutatta a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (M. W. T.) meg-, illetve újjáalakulása 1931 elején. Elnökségében a vas- és acélipar, a ruhr-vidéki szénbányászat, a vilámlamossági ipar, az IG-Farben, a cigarettagyártás és a legnagyobb bankok vezetői foglaltak helyet. Az M. W. T. megalakulása után munkabizottságot hozott létre a kereskedelmi és agrárpolitika, valamint a sajtó és propaganda tevékenységének összehangolására és irányítására.⁴⁹

Az AA állásfoglalásában a politikai szempont volt a döntő: a német érdekszféra kiterjesztésének lehetősége.⁵⁰ 1930 végére — 1931 elejére Brüning is arra az álláspontra jutott, hogy Németországnak ki kell használnia a délkelet-európai agrárországok termékelhelyezési nehézségeit, élnie kell azzal a lehetőséggel, hogy mint agrárimportőr nyomást gyakorolhat rájuk és megerősítheti befolyását politikai értelemben is ezekben az országokban.⁵¹

A kereskedelempolitikáról folytatott viták során nemcsak a német iparcikkek elhelyezésének lehetőségei, hanem az eddigi általános érvényű kereskedelem-politikai elvről: a legnagyobb kedvezmény elvéről való letérés s a kontingentálás bevezetése is felvetődött, ami már a kétoldalú kapcsolatok kiépítése irányába mutatott. A kereskedelemnek ez a módja lényegesen nagyobb lehetőséget biztosított gazdaságilag erős ország számára, hogy egyoldalú előnyöket

⁴⁵ Brüning: Memoiren, 221.

⁴⁶ T. P. Koops: i. m. 853—854, 858 és D. Gessner: i. m. 768—773.

⁴⁷ Az idézett szerzők valamennyien egyetértenek abban, hogy Németország gazdasági és politikai érdeklődése a kezdődő válság hatására fordult Délkelet-Európa felé.

⁴⁸ T. P. Koops: i. m. 853, 857.

⁴⁹ D. Doering: i. m. 528—530.

⁵⁰ T. P. Koops: i. m. 858.

⁵¹ Uo. 859.

szerezzen, vagy legalábbis saját érdekeit a partnerország érdekeivel szemben keresztülvigye. Minden bizonnyal a kontingentálási rendszer hidalta át az agrár-lobby és az ipari körök ellentétét és tette lehetővé a kereskedelmi szerződések megkötését a délkelet-európai országokkal az elkövetkezendő években.⁵² Az agrár—ipari ellentétet azonban Brüningnek sohasem sikerül egészen nyugvópontra juttatnia. A délkelet-európai német gazdasági behatolás hatékonyságát — a válságon túl, amely ezen országok felvevőképességét nagymértékben csökkentette — ez a tényező hátrányosan befolyásolta. Mégis, a magyar politikai közelede és mezőgazdasági kívánságok szempontjából is a délkelet-európai német gazdasági behatolás jelenthette az egyetlen fogódzót. Bethlen meghívása, majd ezt követően a gazdasági tárgyalások megindítása véleményünk szerint e célkitűzésből következett. Ugyanakkor azonban a tárgyalásokra mindkét fél a gazdasági — s különösen a mezőgazdasági — kérdések súlyos ballasztjával indult, ami a megegyezés lehetőségét eleve szűk korlátok közé szorította.

1930 elejétől napirendre került Bethlen berlini útjának előkészítése. Bethlen 1930 januárjában a hágai konferencia alkalmával találkozott Curtius külügyminiszterrel, aki kilátásba helyezte meghívását.⁵³ 1930 folyamán Bethlen meghívásának legfőbb szorgalmazója és sürgetője a budapesti német követ volt. Minden alkalmat felhasznált arra, hogy jelezze, mennyire fontosnak tartja Bethlen meghívását.⁵⁴ Ezt a magyar külpolitikai lépésekkel indokolta. 1930 a magyar diplomáciai élet termékeny esztendeje volt, Bethlen és Walkó külügyminiszter az év folyamán látogatást tettek Párizsban, Rómában, Londonban és Ankarában. Ami a német politika számára feltűnő jelenség volt, az Bethlen párizsi és londoni látogatása. Schoen már 1929-ben, de 1930-ban, a párizsi látogatás kapcsán, még nyomatékosabban felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdasági válság hatására számolni kell magyar részről egy esetleges francia orientáció lehetőségével. Schoen e lehetőség felmerüléseért a német politikát okolta: azt, hogy Bethlen 1927-től aktuális németországi meghívása még mindig nem történt meg, hogy a magyar gazdasági kívánságok teljesítése elől Berlinben mereven elzárkóznak, hogy Budapesten lehangolóan hatnak azok a német sajtóhangok, amelyek sorozatosan kedvezőtlen beállításban tárgyalják a magyarországi kisebbségi politikát.⁵⁵ Schoen jelentései híven tükrözték a magyar hivatalos körök Németországgal szembeni hangulatát s a valós politikai helyzetet is. Bethlen a gazdasági válság nyomasztó hatására valóban megpróbálkozott azzal, hogy Franciaországban és Angliában keressen gazdasági támogatást, nagyobb köl-

⁵² D. Doering: i. m. 518 és T. P. Koops: i. m. 857—859, 866.

⁵³ OL Filmtár, 10 930, K 109 254. — Bethlen 1930 novemberi berlini látogatásáról Juhász Gyula, Berend T. Iván és Ránki György, Márkus László, Nemes Dezső, Ormos Mária fentebb idézett munkáikban említést tesznek, a tárgyalás feldolgozását azonban egyikük sem adja. Részletesen foglalkozik a tárgyalással W. D. Schmidt-Wulfen: Deutschland—Ungarn, 1918—33. Eine Analyse der politischen Beziehungen c. nyomtatásban eddig meg nem jelent doktori disszertációjában (Wien, 1969). A tanulmányra Kerekes Lajos hívta fel a figyelmemet és volt szíves a tulajdonában levő példányt olvasásra átadni. — A szerző használja mindazokat a forrásokat, amelyekre én is hivatkozom, valamint a magyar forrásanyagból az „Íratok . . .” c. kötetben megjelenteket.

⁵⁴ Ld. Schoen sürgető leveleit az Auswärtiges Amt-nak: OL Filmtár, 10 921, D 580 155—160, 1930. febr. 15. OL Filmtár, 10 930, K 109 281, 1930. ápr. 15.

⁵⁵ Ld. a követ 1930. febr. 15-i (OL Filmtár, 10 921, D 580 155—160) és 1930. nov. 3-i levelét, Köpke miniszteri igazgatóhoz (OL Filmtár, 10 930, K 109330—336

esőnt a csőd elkerülésére, azonban ez nem jelentette politikai koncepciójának megváltoztatását, továbbra is kitartott az olasz-német orientáció mellett. Ennek demonstrálásaként került sor 1930 árpilisában Bethlen római látogatására. Mussolinival folytatott megbeszélésein, amelyek során áttekintették az európai politikai helyzetet és a követendő közös taktikát, érintették mindkét ország Németországhoz fűződő kapcsolatának kérdését is. Rendelkezésünkre áll a tárgyaláshoz készített magyar beszélgetés-tervezet⁵⁶ a róla készített feljegyzés,⁵⁷ valamint a római német követ jelentése is.⁵⁸ A Bethlen—Mussolini-tárgyalás azért tekinthető a berlini út előzményének, mert tisztázta a két ország álláspontját az európai politika főbb kérdéseivel kapcsolatban és Bethlen, mint a berlini tárgyalásról készített feljegyzés mutatja, ezt az álláspontot képviselte Berlinben. Feltűnő azonban, hogy sem a beszélgetés-tervezet, sem a feljegyzés nem hangsúlyozzák olyan mértékben a Németországgal kapcsolatos kérdéseket, mint azt Neurath jelentése kiemeli. A magyar iratok szerint Bethlen és Mussolini leszögezték, hogy „még nem érett a helyzet Berlinben” (mármint a magyar, illetve olasz külpolitikai célkitűzések szempontjából — F. J.). Mindkettő nagy várakozással tekintettek a német belpolitikai helyzet alakulására: „Itt be kell várni türelemmel a jobboldal előnyomulását, amit a rossz német közgazdasági viszonyok, valamint a Young-terv megváltoztatását célzó mozgalom elő fog segíteni.” Megállapították, „hogy a helyzet kulcsa a centrumnál van, ezért ott kellene összeköttetéseket létesíteni”. A német kérdést a tárgyalás során csupán ennyiben érintették, ezzel szemben a római német követ kiemeli, hogy Bethlen, mint minden eddigi Mussolinival folytatott tárgyalásakor, ez alkalommal is hangsúlyozta: „Az általa kívánt koalíció legfontosabb célja Németország későbbi megnyerése, amely minden fenyegetésnek ellenállhatna.” Bethlen azonban — Neurath szerint — azt is hozzátette, hogy erre jelenleg nem látja alkalmasnak az időpontot Németországban, mert különösen gazdasági okokból még mindig nagyon erős Németországon belül a francia orientáció jelentősége. Bethlen azonban bízott abban, hogy mivel Franciaország Németország nagyhatalmi súlyának megerősödését minden eszközzel megakadályozza és ellene szegül. ez Németországban rövid időn belül — s a Rajna-vidék kiürítésének ebből a szempontból nagy jelentőséget tulajdonított — a franciaellenes vonal megerősödéséhez vezet. Bethlen sokat várt a németországi nacionalista mozgalom megerősödésétől, amely véleménye szerint nagyon megkönnyítené Németország későbbi csatlakozását a közép-európai revizionista mozgalomhoz. A Neurath-féle jelentés tehát sokkal erőteljesebben hangsúlyozta a magyar politika Németországgal kapcsolatos várakozásait, mint az a beszélgetésből kitűnik. Bethlen ugyanis minden bizonnyal mind római, mind berlini tárgyalásai során ezúttal háttérbe szorította a közvetítés eszméjét, mivel a korábbi években folytatott tapogatózások ebben az irányban sikertelenek maradtak, és egyik félnél sem akart végleges elutasítással találkozni ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A berlini utat előkészítő beszélgetés-tervezetben és a tárgyalás során is kifejezetten kibővítette a magyar—olasz kapcsolat jelentőségét, elő sem hozakodott a német—olasz kapcsolat elmélyítésének szükségességével.⁵⁹

⁵⁶ Iratok ... 230/b, b-I. sz. irat.

⁵⁷ Iratok ... 230/a.

⁵⁸ OL Filmtár, 10 926, K 125 842—849.

⁵⁹ Ld. alább a 63. és 64. sz. jegyzeteket!

Bethlen berlini tárgyalásának előkészítése a budapesti német követ feljegyzései és információi alapján történt. Schoen véleménye és kiindulópontja az volt, „hogy Bethlen meghívásának a célja a némileg megromlott hangulatot megjavítani és Magyarország további eltávolodását a németbarát orientációtól megakadályozni”. Ő ennek megfelelően a beszélgetés-tervezeteket úgy állította össze, hogy a politikai kérdések megbeszélésénél elébe menjenek a magyar véleménynek és kívánságoknak, hogy ezzel mintegy ellensúlyozzák azt a várható kedvezőtlen hatást, amelyet a magyar tárgyalófélnél a gazdasági kívánságok elutasítása okozhat.⁶⁰ Az Auswärtiges Amt ugyanis úgy ítélte meg, hogy a magyar gazdasági követeléseket Németország az agrárius körök ellenállása miatt a közeljövőben nem teljesítheti.⁶¹ 1930 áprilisában Bud János gazdasági miniszter látogatást tett Curtiusnál, amelynek során ismét nyomatékosan felvetette a kereskedelmi szerződéses tárgyalások megindításának szükségességét.⁶² Bud e megbeszélés során megismételte a korábbi magyar mezőgazdasági követeléseket. Curtius ekkor még a tárgyalás közeli lehetőségét sem tudta megígérni. Bethlenéknek ezzel a kilátással kellett indulniuk Berlinbe, ahol a magyar gazdasági helyzetből következően éppen e téren kellett sikert elérni. A tárgyalást előkészítő magyar iratok között részletes feljegyzés található a magyar—német kereskedelem-politikai helyzetről, különösen az 1930-as állapotról.⁶³ A magyar kiindulópont az volt, hogy magyar szempontból nem indokolt a továbbiakban a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló ideiglenes kereskedelmi szerződés fenntartása Németországgal, ha nem sikerül új vámtarifaegyezményt kötni. Az 1930-as első félévi kereskedelmi mérleg ugyan Németországgal szemben javulást mutatott: az 1929-es 43 millió márkás deficit kb. 6 millió márkára csökkent, amit egyfelől a német behozatal kb. 16 millió márka értékű csökkenése, másfelől a magyar kivitel kb. 11 millió márka értékű növekedése idézett elő. A kivitel legnagyobb tétele a több mint 7 millió márka értékű gabona volt. Az 1930-as első félévi kedvező mérleg folytatását azonban, számolva az újonnan bevezetett német vámrendelkezésekkel, az őrlési kényszerrel, a továbbiakban nem lehetett várni. Az 1930-as viszonylag kedvező helyzet jelentőségét tehát ez a tényező relativizálta és következőképpen szükségessé tette a kereskedelem-politikai helyzet rendezését. A magyar várakozások és remények abból adódtak, hogy az 1930-as statisztikák alapján úgy tűnt, hogy a következő években várható az USA védővamos politikája miatt a német tengerentúli kivitel csökkenése és az, hogy ennek következtében Németország arra fog törekedni, hogy Kelet-Európa felé fokozza kivitelét. Másrészt a magyar vámtarifának számos olyan tétele volt (iparcikkek terén), amelyben a németek érdekeltek voltak, de amelyeket egyéb szerződésekből kifolyóan Németországgal szemben az eddigiekben nem mérsékeltek. Magyar részről számoltak azzal, hogy az új kereskedelmi szerződés valószínűleg szakítást jelent, legalábbis részben, a legnagyobb kedvezmény elvével, bekapcsolódást a kontingentálási rendszerbe. A magyar agrárkörök számára bizonyos kontingens gabona és állat, illetve állati

⁶⁰ OL Filmtár, 10 930, K 109 325—328, 1930. okt. 29-i levél Köpkének; OL Filmtár, 10 921, D 580 155—160, 1930. nov. 3-i levél Köpkének; OL Filmtár, 10 930, K 109 337—338, 1930. nov. 4-i emlékeztető; OL Filmtár, 10 921, D 580 207—218, 1930. nov. 14-i feljegyzés; OL Filmtár, 10 930, K 109 311—324, dátum nélküli, Bethlenről készített tájékoztató jellegű feljegyzés.

⁶¹ OL Filmtár, 10 921, D 580 168—170, Köpke miniszteri igazgató feljegyzése, Berlin, 1930. ápr. 15.

⁶² OL Filmtár, 10 921, D 580 171—175, Curtius külügyminiszter 1930. ápr. 16-i feljegyzése a tárgyalásról.

⁶³ OL Küm. res. pol. 1930-21-933.

termék átvétele kedvező lett volna. A magyar—német kereskedelempolitikai viszonyról készült fejegyzés nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ehhez német részről hozzájárulnak. „Schiele és Dietrich több ízben hangsúlyozták, hogy a német kereskedelempolitikának fokozott figyelmet kell fordítania a közép-kelet-európai agrárországok felé és Dietrich gazdasági miniszter egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy a fentnevezett országok kooperációja Németország szempontjából előnyös lehet, amennyiben egy nagyobb fogyasztóterülettel való egységes megállapodás lehetőségeit teremti meg a német ipar számára.” A magyar remények gazdasági téren a német délkelet-európai behatolás szándékához kapcsolódtak.

Bethlen berlini tárgyalásairól csupán a német külügyminisztérium feljegyzése maradt meg,⁶⁴ a magyar Külügyminisztérium iratai között csak a tárgyalást előkészítő, különböző témákról készített részletes feljegyzések találhatók meg.⁶⁵ Sajnálatos módon a német külügyi iratok is csak a november 22-i, az Auswärtiges Amt illetékes képviselőivel és a birodalmi kancellárral folytatott politikai és gazdasági tárgyalásokról tudósítanak.⁶⁶ November 22-én a politikai tárgyalásokon Brüning birodalmi kancellár, Curtius birodalmi külügyminiszter, magyar részről pedig Bethlen és Kánya Kálmán berlini magyar követ vettek részt. A tárgyalás során a németek minden kérdésben igyekeztek elébe menni a magyar álláspontoknak, mintegy leszerelni azokat. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy csak a politikai eszmecsere során alakíthatnak ki viszonylag kedvező és a továbbiakra nézve biztató légkört a magyar fél számára, hiszen a tárgyalást előkészítő német iratokból kiderül, hogy gazdasági téren a magyar kívánságok elutasításával kellett számolni. A tárgyalás Curtius bevezető szavaival vette kezdetét, majd a német külpolitika alapelveinek kifejtésére került sor. Curtius abból indult ki, „hogy a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és leszerelési kérdésben párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával”. Reményét fejezte ki, hogy „ebből a hasonló célkitűzésből az idők folyamán a német és magyar politika között mindig szorosabb érintkezés és kölcsönös támogatás alakul majd ki.” A tárgyalásnak e néhány mondatát azért emelnénk ki, mert magyar és német hivatalos vagy félhivatalos találkozók során addig soha, egyetlen alkalommal sem szögezték le német részről, hogy egyetértének Magyarország revíziós követeléseivel és támogatnák azokat. Igaz, hogy a német külügyminiszter rögtön e kijelentés után azzal folytatta a beszélgetést, hogy „a német politika nem törekszik szövetségekre, vagy újabb államkombinációk létrehozására, hanem oda irányul, hogy mindenütt kihasználja azokat az alkalmakat, ahol konkrét esetekben kölcsönös érdekek alapján más államokkal való hasznot hajtó együttműködés lehetősége kínálkozik”. Igyekezett tehát mintegy visszafogni, illetve relativizálni az előbbi kijelentés értékét, azáltal, hogy nyilvánvalóvá tette, Németország részéről nem jöhet számításba politikai szerződés vagy szövetség megkötése. Németország elkövetkezendő délkelet-európai és Magyarországgal

⁶⁴ OL Filmtár 10 937, E A 60 250—268, Berlin, 1930. nov. 25. megjelent magyarul: Iratok . . . , 270. sz.

⁶⁵ a) Beszélgetéstervezet a miniszterelnök berlini útjára, Iratok . . . 268. sz.; b) a már idézett feljegyzés a magyar—német kereskedelempolitikáról; c) „A Duna völgyében érvényesülő német politika. A német és magyar kisebbségek együttműködésének iránya. Teendők” (ira *Pataky Tibor*); e) „Die Lage der sprachlichen Minderheiten in Rumpfungarn. Allgemeine Daten und allgemeine Gesichtspunkte”. OL Küm. res. pol. 1930-21-933.

⁶⁶ Ld. az 1930. nov. 25-i feljegyzést!

szembeni politikája szempontjából azonban ennek ellenére nagyjelentőségű volt, hogy állást foglalt a revíziós politika mellett.

A német fél arra számított, hogy Bethlen, mint minden eddigi alkalomkor, most is kísérletet tesz a német—olasz politika közelítésére, saját közvetítői szerepének, e szerep jelentőségének kidomborítására. Bethlen azonban e tárgyalás során rendkívül óvatosan és mértéktartóan kezelte ezt a kérdést, igyekezett kisebbiteni az olasz—magyar kapcsolat jelentőségét, kijelentve, hogy „tévedés, ha a magyar—olasz viszonyt szövetségnek tartják”. A tárgyalás további menetében, visszatérve a német—olasz kapcsolatra, Curtius nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az európai politika alakulása magával hozhatja a német és olasz érdekek közeledését, de ezt csak esetlegességgként kezelte.

Bethlen a magyar külpolitika legfőbb céljaként a kisantant fellazítását nevezte meg.⁶⁷ Konkrétan annak a veszélynek az elhárítását, hogy a Balkánon egy szláv tömb alakulhat ki a jugoszláv—bolgár együttműködés révén, amely Magyarországra nézve „végzetes” lenne, mivel elzárna Dél felé a Balkánon. Ankarai látogatását, a török—magyar döntőbíróági egyezmény megkötését Bethlen a fenti veszély elhárítására tett lépésként jelölte meg. Arról természetesen nem tett említést, hogy törökországi látogatására valamint az utóbbi évek minden egyéb, a Kisantant országaival szembeni magyar politikai akcióra a Mussolinival történt 1927-es megegyezés és azt követő folyamatos konzultációk alapján került sor.⁶⁸ Bethlen szóba hozta a Németországot károsan érintő magyar—lengyel kapcsolat szorosabbra fűzését is, amely szintén Mussolini javaslatára és jóváhagyásával a Kisantant fellazítása céljából következett be.⁶⁹ Bethlen csupán azt emelte ki ebben a vonatkozásban, ami ellen Németországnak sem lehetett kifogása, hogy a Lengyelországhoz közeledés elsősorban Csehszlovákia elszigetelése érdekében történt. Curtius nem titkolta azt a német aggodalmat, hogy a magyar—lengyel barátság Magyarországot eltávolíthatja a német orientációtól.⁷⁰ Kifejtette, hogy a német—lengyel viszony javulása a közeljövőben nem várható, sőt a két ország közti feszültség állandóan növekedőben van. Curtius ezzel figyelmeztetni kívánta Bethlent arra, hogy a magyar—német kapcsolatok elmélyítésének komoly akadályát jelenthetné a további magyar—lengyel közeledés. Bethlen és Kánya ez ellen élénken tiltakoztak és leszögezték, hogy „a Lengyelország elleni német állásfoglalás Magyarországon teljes megértést talál”. A tárgyalás során részletesen érintették a leszerelés kérdését, a követett és követendő német és magyar politikai taktikát, amely alapvetően megegyezett. Mindkét fél számolt a leszerelési konferencia végleges csődjével és mindkettőnek elhatározott szándéka volt, hogy a konferencia sikertelenségét a maguk részéről azzal igyekeznek elősegíteni, hogy teljes határozottsággal lépnek fel a leszerelés megvalósításáért. Mindketten egyetértettek abban, hogy az Egyesült Államok és Anglia magatartása e kérdésben valószínűleg hozzájárul Franciaország elszigeteléséhez. A továbbiakra vonatkozóan leszögezték, hogy amennyiben nyilvánvalóvá válik a leszerelés megvalósíthatatlansága, ez mindkét ország számára alkalmat jelent a felfegyverzés igényének bejelentésére.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Iratok . . . , főként 103, 141, 153, 165/b, c, 230/a, b sz. és *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója . . .

⁶⁹ A német reakcióhoz: OL Filmtár, 10 937, E 460 333—350, 1928. dec. 18-i feljegyzés, és OL Filmtár, 10 931, K 109 339—342, 1930. nov. 18-i feljegyzés.

⁷⁰ Iratok . . . , 270. sz.

Az előkészítő iratokhoz képest sokkal kisebb súlyt és jelentőséget kapott a tárgyalásokon a német kisebbség magyarországi helyzetének kérdése. Bethlen és Curtius ebben a kérdésben is kölcsönös megértésről és bizalomról biztosították egymást. Bethlen jelezte, hogy a Birodalom által fenntartott német egyesületek Magyarországon folytatott agitációja megnehezíti a magyar kormány számára, hogy a német kisebbség kívánságainak kulturális téren elébe menjen és eleget tegyen. Kínosan érinti a magyar kormányt, mint mondotta, az is, hogy a Magyarországtól elszakított területeken élő német kisebbség körében az utóbbi időben erőteljes magyarelles propaganda észlelhető, amely mögött feltételezhetően szintén központi birodalmi szervek állnak. Curtius meglepetését fejezte ki és leszögezte, hogy „ezeknek az egyesületeknek az engedélyezése eddig alapvetően és kizárólag kulturális kérdésekre szorítkozott és mindenfajta politikától távol tartották őket”. Elképzelhetetlen előtte — mondotta — „hogy részükről a magyar állam elleni vagy a magyarországi németeknek a magyarság iránti hűségét befolyásoló agitációt folytattak volna”. Bethlen és Curtius abban állapodtak meg, hogy a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos kérdéseket további megbeszélések útján tisztázzák.

A politikai tárgyalást a gazdasági kérdések megvitatása követte.⁷¹ Mindkét fél számára nyilvánvaló volt, hogy a két ország kapcsolatának a gazdasági kérdések megoldatlansága jelenti a legfőbb tehertételét. A gazdasági megbeszéléseken német részről Curtius külügyminiszter, Bülow államtitkár, Köpke miniszteri igazgató, Ritter miniszteri igazgató, von Heeren követségi tanácsos, magyar részről pedig Bethlen, Khuen-Héderváry, Kánya, Winckler miniszteri osztálytanácsos és Wettstein követségi tanácsos vettek részt. Bethlen rögtön a tárgyalás elején felvetette a kérdést, hogy milyenek a kilátások a kereskedelmi szerződés megkötésére. Ritter álláspontja ebben a kérdésben az volt, amelyet később (november 24-én) Wincklerrel folytatott megbeszélésén is megismételt,⁷² hogy a magyar—német kereskedelmi tárgyalás alkalmat adhat Németországnak a preferenciális kereskedelem kiépítésére, azaz a letérésre az eddigiekben követett legnagyobb kedvezmény elvéről. Ez összhangban állt Németországnak azzal a már elemzett törekvésével, hogy a gazdasági válságot felhasználva, a délkelet-európai országok agrárfeleslegének felvételével megkezdje a német gazdasági behatolást Délkelet-Európába. Ezt az álláspontot Ritter a Bethlennel folytatott tárgyalás során nagyon határozottan képviselte. Kijelentette, hogy „Németország hajlandó Magyarország részére *búzára szóló vámkedvezményt* nyújtani”. (Kiemelés az eredetiben — F. J.) Ritter szerint Németország ezen ajánlata Magyarország és a többi délkelet-európai agrárország számára „alapvető és messzemenő lehetőségeket” kínál termékeinek elhelyezésére. Ritter kiemelte azt, hogy Németország az első állam, amely erre hajlandóságot mutat. Ezzel mintegy jelezni kívánta, hogy Németország ajánlata, és ezt a továbbiakban ki is fejtette, a többi európai ország ellenállásába ütközik, hiszen ez az ajánlat, ha megvalósul, precedens a háború utáni európai kereskedelem átszervezésére, amennyiben szakítást jelent a legnagyobb kedvezmény elvével. Ritter álláspontja alapján azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy Németország részéről ebből nem következnek Magyarországgal szemben kivételes bánásmód, mert, mint kifejtette, ezt a megoldást csak a délkelet-európai államoknak, mint politikai egységnek (ezen belül Magyarországot,

⁷¹ Uo.

⁷² PAAdA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I., 1930. nov. 24.

Jugoszláviát és Romániát említette) a közreműködésével tartja megvalósíthatónak. Szükségeseznek látta azt is, hogy a fenti országok kezdeményezően lépjenek fel ebben a kérdésben és biztosította Bethlent arról, hogy „Németország a maga részéről ezt a kezdeményezést minden eszközzel támogatni fogja”.

Bethlen a gazdasági tárgyalásokon azonban nem elsősorban a magyar gabona-, hanem mindenekelőtt a magyar szarvasmarha- és sertés kivitel biztosítását kívánta elérni. Tisztában volt azzal, hogy a preferenciális kereskedelem bevezetése csak egy hosszabbtávú program keretében történhet. Magyarországnak azonban sürgős gazdasági segítségre volt szüksége, főként az élőállat és húsfőleség elhelyezésére. A magyar közvélemény, elsősorban annak agrárius rétege pontosan a kérdés miatt tekintett a legnagyobb várakozással Bethlen berlini tárgyalásai elé. Bethlennek tehát feltétlenül el kellett érnie valamilyen, ha a legcsekélyebb eredményt is ezzel kapcsolatban. Az Auswärtiges Amtban azonban főként Ritterrel szemben nem sikerült keresztülvinni a magyar kívánságot. Bethlen hiába érvelt azzal, hogy a német—osztrák állategyezmény következtében kerülő úton ugyan, (Ausztrián keresztül) de bejut a magyar hizott marha Németországba, amiből kitűnt, hogy az állatbehozatal tekintetében valódi, gazdasági akadályok nem álltak fenn. Megemlítette azt is, hogy Németország Lengyelországnak már biztosította egy sertéskontingens átvételét, ami Magyarország számára is a szükséges és kívánt megoldás lenne. Ritter a lengyel példa kapcsán utasította el a magyar kívánságot, mondván, hogy a lengyel—német kereskedelmi egyezményt a parlamenttel az eddigiekben pontosan az említett sertéskontingens miatt nem sikerült ratifikáltatni. Ritter és Curtius egyaránt a parlament várható negatív állásfoglalására hivatkozva tértek ki a magyar kívánság teljesítésétől.

Német részről felvetették, hogy sertés helyett esetleg kukorica átvételére biztosíthatnának vámkedvezményt. Bethlen ezt azzal az indoklással, hogy a magyar mezőgazdasági termelés átállítását jelentené, amelyet rövid időn belül nem lehet megoldani, elhárította. A gazdasági tárgyaláson végül csupán abban állapodtak meg, hogy 1931 február-márciusában megkezdődhetnek a kereskedelmi szerződést előkészítő tárgyalások. A magyar tárgyaló felek, ezt a német feljegyzés kiemeli, természetesen elégedetlennek látszottak a gazdasági kérdések ilyen módon történő lezárásával.

Bethlen hazatérésekor ennek ellenére nagyon kedvezően nyilatkozott berlini tárgyalásairól. „Úgy a Német Birodalom, mint Magyarország kül- és belpolitikájukban olyan konszolidációs fokhoz jutottak el, hogy megnyílt számukra a lehetősége annak, hogy a régi tradícióknak megfelelően kimélyítsék a barátsági kapcsolatokat azokban a kérdésekben, amelyek az adott helyzetből kifolyóan a két államot közösen érdeklik, s megbeszéléseket folytassanak különös tekintettel arra, hogy miképpen óhajtja kezelni a Német Birodalom és Magyarország azeket a kérdéseket.” Gazdasági kérdésekről: „Sikerült elérni, hogy az 1928 óta szünetelő kereskedelmi és gazdasági tárgyalásokat jövő év február végén vagy március elején felvesszük. Megvan a remény a kielégítő eredményre.”⁷³

Bethlen nyilatkozatán messze túlmenően pozitívan értékelte Kozma Miklós a berlini tárgyalásokat. „Az új magyar—német helyzetet abban lehet összegezni, hogy Németországban megtört a jég. Vége annak a politikának, amely Franciaország kedvéért tíz éven át mindent megtett, hogy a volt német—magyar

⁷³ OL Sajtó MTI napi, K 428, 774/930.

szövetség feledésbe menjen... Bár Németország ma sem adta fel egészen Stresemann politikai végcélját, metódust változtatott és Franciaország felé dokumentálni akarja, hogy neki egyéb utak is rendelkezésére állnak. A német politika nem evezett még véglegesen olasz vizekre, de Franciaország felé mutatja, hogy erre megvan a módja.⁷⁴ Úgy véljük, hogy Kozma maga számára készített feljegyzése híven tükrözi azt az elégedettséget, ami a magyar hangulatot közvetlenül Bethlen berlini látogatása után jellemezte.

Bethlen nyilatkozata Schiele birodalmi közlélmzési és mezőgazdasági miniszterrel folytatott megbeszélésén alapult. Ennek, valamint a Dietrich birodalmi gazdasági miniszterrel való tárgyalásnak a jegyzőkönyvét nem találtuk a német külpolitikai iratok között. Fennmaradtak azonban azok az iratok, amelyek magyarázatot adnak Bethlen kijelentésére és amelyek megvilágítják, hogy az Auswärtiges Amt és az egyes gazdasági minisztériumok álláspontja között jelentős nézetkülönbség lehetett, amelynek következményeként Schiele Bethlennek, a többi reszort vezetőjének tudta nélkül ígéretet tett egy jelentős mennyiségű állatkontingens átvételére, valamint engedményre az állategészségügyi kérdésben. A látogatás fennmaradt német nyelvű programja nem ad felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy mikor történtek a gazdasági tárgyalások az egyes reszortok minisztereivel.⁷⁵ A sajtóból, valamint egyéb feljegyzésekből azonban arra lehet következtetni, hogy az eredeti program megváltozott és Bethlen november 23-án délután a továbbiakra nézve döntő tárgyalást folytatott Schiele birodalmi közlélmzési és mezőgazdasági miniszterrel.⁷⁶ Erről mindenekelőtt Eisenlohr német külügyminisztériumi tanácsos feljegyzése⁷⁷ tanúskodik, akinek Winckler magyar követségi tanácsos számolt be Bethlen és Schiele tárgyalásáról. E szerint Bethlen Schielének nyomatékosan megmagyarázta, hogy Németország részéről a magyar szarvasmarha és sertés behozatali lehetőségének a biztosítása Magyarország számára politikailag és gazdaságilag feltétlenül szükséges. Bethlent nagyon kellemesen érintette, hogy Schiele a megbeszélés folyamán „nem zárkózott el e szükségesség elől”. Magyar részről harmincezer darab szarvasmarha és százezer darab sertés behozatalának engedélyezését kérték. Schiele az utóbbi kívánságot számszerűleg nagyon magasnak ítélte meg, mire Bethlen azt válaszolta, hogy „nem annyira a mennyiség a fontos, mint a behozatal engedélyezésének a ténye”. Bethlen ugyanis, mint már kifejtettük, ebben a kérdésben elvileg nem engedhetett, hiszen utazásának célja éppen a magyar állatkivitel biztosítása volt. A mennyiséget illetően hajlandó volt kompromisszumokra, már e tárgyalás során megemlítette, hogy a magyar kívánságot százezerről nyolcvanezer darabra minden további nélkül le lehet szállítani. Winckler úgy nyilatkozott, hogy „Bethlen gróf e megbeszélés során azt a benyomást nyerte, hogy a szarvasmarha és sertés kivitelét Németországba az elkövetkezendő tárgyalásokon, amelyek február végén vagy március elején kezdődnek, el lehet érni”.

Eisenlohr az Auswärtiges Amt nevében azt válaszolta Wincklernek, hogy a maguk részéről mindig igyekeztek és igyekezni fognak a jövőben is megkönynyíteni Magyarország gazdasági kívánságainak teljesítését. Eisenlohr azonban ugyanakkor kifejezte meglepetését, hogy éppen Schiele ígéretet tett a magyar mezőgazdasági kívánságok teljesítésére, hiszen az eddigiéik során, mint a német

⁷⁴ OL Kozma, 3. cs. Berlini út.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Pester Lloyd, 1930. nov. 24., 25-i száma.

⁷⁷ OL Filmtár, 10 921, D 580 286–288.

agrárius érdekek egyik legkövetkezetesebb képviselője szállt szembe a magyar kívánságok teljesítésével. Eisenlohr közléseiből kiderül tehát, hogy az Ausztriai Államok Schielel előzetesen nem tájékoztatta. Eisenlohr Wincklerrel szemben rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket a belügyminisztérium és a tartományi kormányok, amelyek állategészségügyi kérdésekben autonómiát élveznek, bizonyára támasztani fognak.

Megerősíti ezt a Ritter számára Dietrich gazdasági miniszter által készített feljegyzés Dietrich és Bethlen tárgyalásáról.⁷⁸ „... a megbeszélés során (Bethlennel) főként csak Magyarország gazdasági kívánságairól volt szó. Bethlen gróf nagy meglepéssel nyilatkozott Schiele birodalmi miniszter úrral folytatott megbeszéléséről. Bethlen nyilatkozataiból azt vette ki, hogy Behlen 30 000 darab szarvasmarhára szóló kontingenst meglehetősen biztosan a zsebében hisz. Schiele azt mondotta neki, hogy emellett ki fog állni és többek között a hajózási társaságokkal is tárgyalni fog a magyar szarvasmarha átvételéről. A sertésbehozatalra vonatkozóan is azt a benyomását fejezte ki Bethlen, hogy annak ügyében is meg egyezzenek egy kontingensben. Dietrich ezzel szemben mindkét kérdésben rámutatott a nagy nehézségekre.” Úgy tűnik azonban, hogy a német külügyminisztérium képviselői nem tájékoztak időben, vagyis még Bethlen jelenlétében Schiele kijelentéseiről, így alkalmuk sem volt arra, hogy megcáfolják vagy visszavonják azokat. Bethlen így valóban abban a hitben tért haza, hogy gazdasági téren a szarvasmarhakontingens átvételével valamelyes sikert könyvelhet el, és tárthat a magyar közvélemény elé.

Kozma Miklós, aki Bethlen kíséretében Berlinben járt, szintén arról számol be, hogy Schielével november 23-án délután folyt a döntő gazdasági tárgyalás.⁷⁹ A 22-i politikai és gazdasági tárgyalások után Kozmának az volt a benyomása, hogy a hangulat nem kedvező a magyar fél számára. „A németek igen kemények, jogosan hivatkoznak arra, hogy gazdasági nehézségeik cseppet sem kisebbek, mint a mieink. Az első nap után a helyzet az, hogy tisztán politika kérdése, tudunk-e eredményre jutni, mert reális gazdasági alapon lehetetlen.” Kozma pontosan érzekelte azt, hogy a németek részéről csupán a politikai közeledés, a politikai célok közelebbkerülése segíthet áthidalni a gazdasági nehézségeket. A Schielével folytatott tárgyalásról Kozma a következőket írja: „Evidens volt, hogy tisztán gazdasági alapon a referensek megegyezni nem tudnak. Schiele sem engedett volna, de Bethlen kezdettől fogva tudta, hogy gazdasági téren engedményeket csak a politikai szempont hangsúlyozásával lehet elérni. Az eredmény meglett és így a hangulat megfelelően optimistára változott.”

A siker tehát vélt siker volt és valójában félreértésen alapult. A félreértés azonban Behlen kezére játszott és lehetetlen helyzetbe hozta a németeket, úgy-hogy, ha el akarták kerülni a magyar—német kapcsolatok megromlását, nem térhettek ki e kívánság teljesítése elől. Különösen elképzelhetetlen volt, hogy közvetlenül a tárgyalások után, amikor kiderült, hogy félreértésről volt szó, megcáfolják Bethlen nyilatkozatát. Arról azonban, hogy a német külügyminisztérium vezetői Schiele kijelentése folytán rendkívül kellemetlen helyzetbe kerültek, tanúskodik az a körülmény is, hogy Curtius minden kommentár nélkül, de sürgős tisztázást kérve elküldte Schiele-nek Winckler magyar miniszteri tanácsos feljegyzését a Bethlen—Schiele tárgyalással kapcsolatban.⁸⁰ A feljegyzés

⁷⁸ PAdAA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I., Berlin, 1930. dec. 3.

⁷⁹ OL Kozma, 3. cs. Berlini út.

⁸⁰ PAdAA, Ha-Pol, Ritter, Ungarn Bd. I., 1930. dec. 23. Curtius levele Schielenek, amelynek egy példányát másolatban a birodalmi kancellárnak is elküldték.

kifejezi azt, hogy Magyarországon nagyon elégedettek voltak Bethlen látogatásával. „Magyarországon most már egészen biztosan számolnak azzal, hogy Németország az eljövendő kereskedelmi szerződéses tárgyalásoknál jelentős engedményeket tesz állategészségügyi területen, olyannyira, hogy az ezekben a várakozásokban való csalódás Bethlen gróf bukásához vezethet. Azoknak az információknak az alapján, amelyeket a magyar követség az Auswärtiges Amtban Bethlen gróf látogatása előtt kapott, a követség a magyar urakat az állategészségügyi kívánságok kilátástalanságáról értesítette és Bethlen környezetéből tudja, hogy ezen információk alapján többé már nem számoltak azzal, hogy a szarvasmarha és sertés kérdésében bármit elérnek. Annál inkább örült Bethlen gróf az Önnel folytatott megbeszélés eredményének.”

A berlini látogatás eredményeinek összegzését, német szempontból az abból adódó következtetések levonását Németország jövőbeni délkelet-európai és Magyarországgal szembeni politikájára vonatkozóan tartalmazza az a levélváltás, amelyet Köpke miniszteri igazgató von Hassel belgrádi és Schoen budapesti német követtel folytatott.⁸¹ Köpke megküldte Hasselnek a november 22-i, a fentiekben már ismertetett politikai és gazdasági tárgyalásról készített feljegyzést, véleményét kérve, majd ugyanezt a feljegyzést, már Hassel válaszával együtt, Schoennek is elküldte, hozzáfűzve saját véleményét is. Köpke, Hassel és Schoen lényegében megegyező álláspontja a jelenlegi és követendő német politikáról egybevégt mindazzal, amelyet az 1930 nyarán keletkezett és már elemzett iratok tükröznek.⁸² E levélváltás is azt igazolja, hogy Németország külpolitikájában 1930-tól lényeges hangsúlyeltolódás történt a revizionizmus felé, mely hangsúlyeltolódásnak egyik jelensége a délkelet-európai német gazdasági és politikai behatolás szándékának egyre világosabb megnyilvánulása volt.

Hassel véleménye a magyar külpolitika Bethlen által kifejtett célkitűzéseiről az volt, hogy ezekből a célokból „a német és magyar politikai szempontok közössége nyilvánvalóvá válik”. Az alapvető érdekközösségen belül, amely a versaillesi illetve trianoni békék elutasításán és a Kisantant fellazítására irányuló törekvéseken alapult, a különbséget csupán az jelentette véleménye szerint a két ország e térségre vonatkozó külpolitikai célkitűzéseiben, hogy Németország számára keleti politikájának sarkköve a Kisantanthoz tartozó, vagyis Franciaország támogatását élvező Lengyelország, míg a magyar politika számára a Kisantant-államok gyűrűje, tehát bezártsága egy ellenséges politikai tömbbe képezte a legfőbb gondot. A következtetés azonban Hassel szerint mindkét ország számára alapjában véve ugyanaz: mindkét ország érdeke Franciaország keleti politikai szövetségi rendszerének az áttörése. „Német részről ezért a négy nemzetet: Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát, Jugoszláviát, függetlenül attól, hogy a Kisantanthoz tartoznak-e vagy nem, mégis ugyanazon rendszer tagjainak kell tekintenünk és ezért fellazításukat, mindegy, hogy melyik helyen történik először, szükségesnek kell tekintenünk, következésképpen azt a magyar törekvést, amely a Kisantant fellazítására irányul, üdvözlünk és támogatnunk kell.” Hassel nagyon jól érzékelte és elemezte a magyar külpolitikának azt az Olaszországgal való közös megállapodás alapján megszabott irányvonalát, hogy

⁸¹ PAdAA, Gesandtschaftsakten Budapest, P3, Deutsch-ungarische Beziehungen, Bd. 8. a) Hassel feljegyzése, Belgrád, 1930. dec. 19.; b) Köpke válasza Hasselnek, Berlin, 1931. jan. 24.; c) Köpke kísérőlevele Hassel feljegyzéséhez Schoen számára, Berlin, 1931. jan. 24.; d) Schoen válasza Köpkének, Budapest, 1931. febr. 5.

⁸² *Ruge/Schumann: Die Reaktion des deutschen Imperialismus...*

Jugoszláviával és Romániával szemben engedékenyebb és barátságosabb politikát folytatott (felhasználva erre a lengyel közreműködést is), míg Csehszlovákiával szemben (ugyancsak lengyel támogatással) az egyértelműen ellenséges elszigetelésre törekedett. Hassel rámutatott arra, hogy a magyar külpolitikai játszmában milyen fontos szerepet játszik az olasz szövetség: Bethlen ugyanis arra számított, hogy egy Csehszlovákiával való konfliktus esetén Olaszország sakkban tartaná Jugoszláviát, míg Románia a Szovjetuniótól való félelmében maradna semleges. Ezzel valójában a Kisantantnak, mint politikai és katonai tömbnek a hatékonyságát egy Magyarországgal való háborús konfliktus esetére, ki lehetett volna küszöbölni. Hassel Németország lehetőségeit a Kisantanttal szemben elemézve rámutatott arra, hogy mindenekelőtt gazdaságpolitikai téren adódnának az első és eredményes lehetőségek a Kisantant fellazítására. Mint írta: „véleményem szerint a kevés, valamennyire is sikert ígérő utaknak egyike a gazdaságpolitikai, vagyis az a kísérlet, hogy egyfelől Ausztriával, másrészt, Magyarországgal együtt erős érdekközösséget teremtsünk Jugoszláviával és Romániával. A további cél emellett az lenne számunkra, eltekintve a Kisantant fellazításától, hogy Csehszlovákiát egy olyan helyzetbe manőverezzük, amelynek folytán végül gazdaságpolitikailag és később politikailag meg kell egyezzen velünk.” Figyelmeztette azonban Köpket, hogy Németország szándékának a délkelet-európai agrár-blokktervekkel kapcsolatban semmiképp sem szabad a felszínre kerülni. Hassel elemzésében, mint a fentiekből kiderül, keveredtek a Délkelet-Európával szembeni német politika régi és új vonásai. Egyrészt ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy Németországnak Délkelet-Európát egységes politikai tömbként kell kezelni, másrészt azonban már nyilvánvaló törekvés mutatkozott e tömb megosztására, s arra, hogy Németország épp e megosztó szándék révén jusson döntő befolyáshoz Délkelet-Európában. E kettősségből adódott a magyar politika számára az a lehetőség és szerep, amelyre Bethlen mindig számított, és amely Magyarország helyzetéből következett: Németország Magyarországot (Ausztriával együtt) a Délkelet-Európába való behatolás előretolt állásának, éknek tekintette és használta fel. A német külpolitikai iratokban azonban először e levélváltásban fogalmazódott meg, hogy Németország a jövőben ezt a szerepet szánja Magyarországnak. Köpke válaszában kifejezésre juttatta, hogy Hassel véleménye minden lényeges pontban messzemenően megegyezik az Auswärtiges Amt álláspontjával. „Mi éppúgy mint Ön, azon a nézeten vagyunk, hogy a keleti és délkelet-európai francia szövetségi rendszer fellazítása számunkra és Magyarországnak számára közös cél, és ezért a Kisantant politikai fellazítására irányuló magyar törekvéseket is csak szívből üdvözölhetjük.” Köpke azonban rögtön hozzátette azt, amit a német politikusok mindaddig is hangsúlyoztak és ami miatt a Magyarországhoz közeledést nem tartották sürgősnek, azt, hogy Magyarországnak „hasonlíthatatlanul nagyobb érdeke” a Kisantant megbontása, mint Németországnak. Köpke véleménye szerint a német politikai törekvéseknek az elkövetkezendőkben mindenekelőtt arra kell irányulniuk, hogy megakadályozzák a Kisantantnak, mint gazdasági egységnek a válság hatására Franciaország támogatásával történő kiépítését. Köpke tehát azt a következtetést vonta le, hogy Németországnak „okos gazdaságpolitikát kell Közép- és Délkelet-Európában folytatni”. Egyetértett Hassellel abban, hogy Délkelet-Európát gazdaságilag egységes tömbként kell kezelni, de olyan egységnek, amely Németország (és nem Franciaország!) számára nyújt lehetőségeket a gazdasági és politikai érdekszféra kiterjesztésére. Schoen budapesti német követ, aki az eddigiekben is határozottan a magyar—német közeledés érdekében lépett fel, örömmel fogadta Hassel és

Köpke véleményét, amely az eddigieknél feltétlenül nagyobb lehetőségeket ígért a kapcsolatok elmélyítésére. Schoen válaszában azt hangsúlyozta, amelyre Köpke fejtegetéseiben csak utalt: „Nézetem teljesen megegyezik az Önével, hogy Magyarországnak önmagában revíziós politikája által, tehát külső körülmények segítsége nélkül, nem fog sikerülni a Kisantant fellazítása, netalán széttörése.” Schoen következőképpen arra kívánta rábírn az Auswärtiges Amt vezetőit, hogy Magyarországnak a fenti cél elérése érdekében nyújtsanak minél nagyobb segítséget, főként gazdasági téren. „Ebből adódik a kereskedelmi szerződéses tárgyalások fontossága Magyarországgal és politikai okokból az a szükségszerűség, hogy előzékenyek legyünk, még akkor is, ha mezőgazdaságunk helyzetére való tekintettel a teendő engedmények nehezünkre esnek.” Schoen további érvként arra is utalt, hogy a német előzékenység gazdasági téren annál inkább is szükséges, mert fennáll az a veszély, hogy francia vezetés alatt létrejön egy dunai konföderáció, amely elől Magyarország, bekerítettsége miatt, nem térhetne ki.

A levélváltás tükrözi, hogy Németország a stresemanni külpolitika időszakában csupán tartaléknak tekintette a délkelet-európai térséget, felhasználva a gazdasági válság nyújtotta lehetőséget, s a délkelet-európai államok, köztük Magyarország, törekvését, agrárfölöslegeik elhelyezésére, 1930-tól már realizálható módon befolyási szférájának tekintette és megtette az első lépéseket ennek kiépítésére.